

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНЕ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

ETHNIC NATIONAL AS DETERMINANTS OF DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LEGAL CULTURE

Попадинець Г.О.,

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту права і психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті аналізується залежність розвитку правової культури від етнонаціонального чинника. Обґрунтовується необхідність усвідомлення народом своєї національної ідентичності, на основі якої формується національна свідомість і самосвідомість, правосвідомість, національний дух, етнічна ментальність, які мають бути враховані під час вироблення стратегії побудови правового суспільства.

Ключові слова: правова культура, національна ідентичність, національний дух, національна ментальність, правосвідомість, гуманізм.

В статье анализируется зависимость развития правовой культуры от этнонационального фактора. Обосновывается необходимость осознания народом своей национальной идентичности, на основе которой формируется национальное сознание и самосознание, правосознание, национальный дух, этническая ментальность, которые должны быть учтены при выработке стратегии построения правового общества.

Ключевые слова: правовая культура, национальная идентичность, национальный дух, национальная ментальность, правосознание, гуманизм.

The article analyzes the dependence of the development of legal culture on the ethnonational factor. The necessity of awareness of the people of their national identity, on the basis of which national consciousness and consciousness, legal consciousness, national spirit, ethnic mentality are formed, which must be taken into account when developing a strategy for building a legal society, is substantiated.

Key words: legal culture, national identity, national spirit, national mentality, legal consciousness, humanism.

Постановка проблеми. Процес національного відродження визначає особливості сучасного стану духовного життя народу і характеризує зміни, які відбуваються на шляху державотворення. Важливою передумовою на цьому шляху є усвідомлення народом своєї національної ідентичності, на основі якої формується національна свідомість і самосвідомість, правосвідомість, національний дух, етнічна ментальність. Оскільки йдеться про відродження, то важливим і очевидним є органічний зв'язок цього процесу з історичною минувиною, в чому і полягає актуальність досліджуваної теми.

Стан дослідження. Дослідженню правової культури присвятили свої праці такі теоретики та філософи права, як Л. Авраменко, А. Козловський, М. Козюбра, М. Костицький, С. Максимов, М. Патеї-Братасюк, Б. Чміль та інші. У працях цих науковців характеризується нова сутність правової культури: правова культура не зводиться лише до правосвідомості громадян суспільства, вона визначається як сукупність досягнень усього суспільства, його соціальних груп та громадян у галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечує верховенство права в суспільному житті, правових принципів справедливості й гуманізму.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні все більше вітчизняних філософів права схиляються до думки, що право є формою духовного досвіду людства, складником національної культури народу. Вони визначають духовну культуру як синтез духовних цінностей, до яких належить і правова сфера, а правову культуру вважають різновидом загальної культури (як сфери духовної діяльності людини, яка є системою матеріальних та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права і відображаються у свідомості та поведінці людей).

У цьому контексті В. Сальников зазначає, що феномен правової культури повністю можна зрозуміти лише в загальному контексті соціального прогресу, бо правова культура немислима без кращих надбань минулої історії і без прогресивного функціонування сьогодні. Без такого розуміння правова культура втратить свою особливість як соціальне явище, буде збідненою, перестане служити і праву, і суспільству [1].

Отже, взаємозалежність правової культури від етнонаціонального чинника будемо розглядати в контексті розвитку національної правової культури.

Процес становлення тієї чи іншої національної правової культури передбачає наявність свого пере-

дісторичного етапу. Не є винятком і національна правова культура українського народу, світоглядно-філософські начала якого сягають значно глибинних шарів вітчизняної культури, її дохристиянської доби, тих етнічно-культурних підвалин, на яких цей світогляд сформувався. Ці підвалини можна назвати «народним світобаченням», «етнічною ментальністю», «духом народу», які накладають свій відбиток на сам стиль мислення, на спосіб філософствування.

У дохристиянському періоді своєрідним способом розуміння природної дійсності й людського життя були міфи, вірування, звичаї та обряди. Наявні в міфах «першонорми» соціальної поведінки містили уявлення про належне і заборонене, насамперед про те, що людина – це не автономна одиниця, а частина свого роду, що є одним з елементів космічного світопорядку [2, с. 104].

«Першонорми» регулювали відношення між індивідами, між індивідом і родом, а також між родом і Космосом. Тому право і закон не виділялися у самостійну сферу. Правові відносини склалися між вільними людьми – родоплеменною знаттю, які володіли землею, іншими цінностями і вільними общинами, кабальними людьми. Ці недиференційовані правила поведінки не могли бути ні сферою права, ні сферою моралі, ні сферою етикету, оскільки поєднували в собі особливості будь-якої норми поведінки.

Отже, різні компоненти міфів були присутні у всіх сферах суспільної життєдіяльності, тобто міфи як універсалії охоплювали все людське буття: психіку, моральність, ідеологію, політику, соціальну поведінку індивідів і мас, зокрема правову реальність. Джерелом права був звичай, який набрав значення неписаної правової норми. Про правову культуру і правосвідомість у цей період говорити зарано.

Упровадження християнства стало новим, вищим етапом розвитку національної правової культури. Християнська релігія докорінно змінила світобачення, стиль мислення, напрями духовних устремлень народу, сформувала нову морально-етичну концепцію, згідно з якою людина вже не була одиницею космічного порядку, а займала центральне місце, була вільною у своїх вчинках, а її моральною основою стала головна ідея християнства – любов до ближнього [3]. У Новому Завіті вона стала вільною у своїй вчинках і намірах, отримала свободу вибору поведінки.

Християнство (як нова релігійно-філософська система) прагнуло подолати людську роз'єднаність, яка в умовах Київської Русі була пов'язана з традиціями, звичаями, обрядами родового суспільства, створити умови для формування культури більш високої «якості».

Саме в цей час формується одна з основних рис української світоглядно-філософської думки – релігійність, яка пронизує вітчизняний менталітет і донині. Піднімається проблема добра і зла, яка поєднуються з проблемою святості та гріховності людини, з поняттям плоті і душі, тіла і духу. Основним стрижнем світогляду стає побудова життя на

Євангельських засадах, моральна відповідальність перед Богом і людьми, віротерпимість, відкритість для християнського світу. Активно культивується християнська ідея милосердя, заохочуються як загальновідомі християнські чесноти, так і загальнолюдські норми спілкування.

Християнство вплинуло на формування правосвідомості: певною мірою було усунуто полігамію, засуджено звичаї родової помсти, поліпшилося ставлення до бідних. Тому дослідники зазначеного часу констатують, що християнський ідеал людини – одиниці на етнопсихологічному ґрунті Київського християнства, підтверджений законодавчими актами Русі-України та діяльністю Великих князів і церковних діячів, на 3–4 століття випереджав гуманістичні ідеї Західної Європи [4, с. 19–20].

Отже, духовні начала праукраїнської ментальності одержали енергію до існування в нових історичних умовах, надавши ментальності русичів нового духовного спрямування, формуючи нові ідеали, детермінуючи розвиток інтелектуальної і філософсько-правової думки.

Як результат корінного перелому в суспільній свідомості, пишеться оригінальна літературна пам'ятка цієї доби – «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, який стверджував, що головне місце в історії належить людині, «новій людині» у нові часи. Історія фіксує ставлення князя Володимира (християнина) до смертної кари, що відповідає заповіді – «Не вбивай», вперше в правознавстві – захист гідності особи, ким би вона не була згідно з моральними настановами вчення Христа, про що засвідчила «Руська Правда» Ярослава Мудрого; безприкладний зразок для всіх правителів і владик Європи (початок XII ст.) християнської людяності, вірець кордоцентричної відданості «істині, силам добра та любові до ближнього» в «Поученні дітям» Володимира Мономаха.

Професор Я. Падох зазначає, що «цей ранній демократизм був такий глибокий і сильний, так органічно пов'язаний зі світоглядом української людини, що він витримав у затяжній драматичній і дуже цікавій боротьбі, що століттями велася поміж староруською вічевою доктриною державною і чужою візантійською теорією цезаропапізму, принесеною і поширюваною в Україні священиками і єпископами грецькими» [5].

Правові норми звичаєвого права і «Руської Правди» ляжуть в основу Литовських Статутів, законодавчі акти яких будуть розроблені в XVI столітті і якими українці будуть користуватися ще довгий час.

Проте князя Україна – це феодальне суспільство, якому властиве розуміння людини як певного соціального типу. Д. Лихачов підкреслює, що в середньовічному суспільстві «людина була переважно частиною ієрархічної будови суспільства і світу. Цінність людської особистості осмислювалася слабо» [6, с. 27].

Дуже складною, напруженою, драматичною, суперечливою, наповненою інтенсивним духовним життям, духовними пошуками, що чергувалися

із матеріальним та духовним занепадом, для українців був період XI – I пол. XVII ст., що увійшов в історію як перше українське передвідродження та відродження. Це епоха активної польської експансії на українську територію, спольщення і католичення українців; це доба, що започатковує творення козацької України-Руси; це епоха боротьби українців за національне самоствердження, що супроводжувалося втратою національної ідентичності; це наполеглива боротьба нашого народу за громадянські права, зумовлена віковим гнобленням, утисками людської та національної гідності тощо. Цей період дуже добре дає можливість простежити взаємозалежність етнонаціонального чинника та правового розвитку.

В українській духовній культурі відбувається суттєва переорієнтація, переоцінка цінностей – відхід від візантійської культурної традиції і наближення до духовної спадщини Західної Європи. Ідеї активного людинолюбства, порятунку не лише вірою, а й розумом, активною діяльністю на спільне благо, дієвого співпереживання, уявлення про титанізм людини, її гармонію зі світом, культ інтелекту, ідея глибокого патріотизму також стають підґрунтям для розвитку в Україні відродженневої гуманістичної та реформаційної традиції.

Розвиток нашої культури цієї епохи засвідчує, що вона розвивалась у руслі європейської культурної традиції. Саме в цей період у європейському просторі відбувається руйнація монолатиноментальної культури і водночас здійснюється формування плюралістичної етнонаціональної Європи [7]. Це в цю епоху глибокі національні патріотичні почуття зумовлюють виступ таких італійських мислителів, як Данте, Леонардо Бруні, Л. Валла, Н. Мак'явеллі тощо проти засилля Ватикану за об'єднання Італії [8]. У цей же період французький патріот Ж. Боден пише «Шість книг про республіку», відстоюючи демократичні засади французької державності, виступаючи проти засилля папського престолу. На таких же позиціях стоїть голландський мислитель Гуго Гроцій, захищаючи природні права людини і народу, стверджуючи договірну теорію державності. У цей же час англійський мислитель Дж. Локк, ґрунтуючи свої погляди на природно-правовій традиції, відстоює первинність народу перед державою, права – перед законом [9]. Усе це свідчило про високорозвинену правову свідомість тодішньої західноєвропейської еліти, громадянську зрілість, її патріотичні настрої тощо.

Україна не переживала так послідовно, як західноєвропейські країни, культурного та правового розвитку. Однак така риса, як взаємозумовленість національно-культурного розвитку та правового гуманістично-ренесансною традицією, єднає Україну-Русь цієї епохи з країнами західноєвропейського регіону.

Починаючи з 1451 року, було перервано остаточно державотворчі процеси на українських землях у тих формах, що були успадковані українцями від княжої України. На українських землях стали формуватися державні інституції тих країн, до складу яких

увійшли українські території: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Молдови та Угорщини. Утративши державність, українці-русини втратили дуже істотний етно-консолідуючий чинник. Утративши державність, українці не втратили національної самосвідомості – вона продовжує формуватись навіть в умовах бездержавності. Я. Дашкевич у тодішній самосвідомості українців нарахував до десяти елементів, серед яких такі: поширення самоназви «рутенський народ», наявність національних стереотипів для характеристики інших народів: жидів, москалів, наявність національних бар'єрів зі Степом, Московією, Угорщиною (бар'єри мовні, релігійні, тощо) й усвідомлення спорідненості через «руську кров», боротьба за рідну мову, релігію, віру, національні права тощо [10, с. 51–52].

Що ж до XVI ст., то це було не просто піднесення духовної активності народу; це було, як зазначає О. Зілинський, справжнє духовне потрясіння, що поклало початок виробленню нового напрямку культурного та політичного розвитку українців. Окремі автори схильні стверджувати, що саме в цю добу народжується національна ідея [11, с. 60–61].

Оскільки правова культура народу є органічним складником його національної культури, то маємо всі підстави стверджувати, що це духовне потрясіння, яке М. Грушевський назве першим українським відродженням, покладе початок і якісно новому етапу правового розвитку.

Національна ідея – згусток національної самосвідомості, деякий еталон та орієнтир самоідентифікації, сукупність цінностей та ідеалів нації, усвідомлення своєї історії, свого місця у світі. Зважаючи на вищезазначені основні риси національної самосвідомості українців XV–XVI ст., можна вважати, що формування національної ідеї в цей період справді відбувалося (хоча до остаточного оформлення її ще треба буде кілька віків). М. Бубер зазначав, що «коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю і призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї долі», то можна вважати, що йдеться про національну ідею [12, с. 259].

Характеризуючи специфіку формування і розвитку ментальності українського народу, розглянемо роль і місце в ній такого явища, як козацтво, яке було оригінальною соціально-економічною і військово-політичною організацією.

Ця епоха позначиться «духом свободи», прагненням незалежності, здатністю до державотворення, домінуванням колективного над індивідуальним, національною єдністю, проявом безприкладного патріотизму та героїзму. Прикладом зрілості правової культури стане демократична народна конституція Пилипа Орлика, яка буде передбачати встановлення національного суверенітету і визначення кордонів української держави, забезпечення демократичних прав людини, визнання непорушності трьох складників правового суспільства – єдності і взаємодії законодавчої, виконавчої і судової влади.

Конституція визначить фундаментальні принципи внутрішньої й зовнішньої політики майбутньої української суверенної держави і хоч не буде втілена в життя, не набуде сили закону, стане унікальним історичним документом, цінною пам'яткою правової культури України.

Проте українська доля складається так, що повноцінна українська еліта в досліджувану нами добу так і не витворилася, тобто така, яка б створила і забезпечила функціонування національних інститутів наприкінці XVI – на початку XVII століття. Це стало однією з основних причин того, що націотворення та культуротворення українців затягнулося на віки.

Козацтво, на долю якого випав тягар творення української державності, поступалося шляхті і за освіченістю, і за маєтністю. Проте, перебравши на себе функцію еліти, змогло забезпечити функціонування культурних інститутів нації. Ідеться про Києво-Могилянську академію, православну ієрархію і Київське братство. Козацька старшина (в умовах відсутності повноцінної національної еліти) дуже часто керувалася у своїх діях егоїстичними особистими інтересами, що призводило до чвар, поширення анархії, появи самозваних гетьманів, які шукали собі союзників серед чужинців. Тому козацька держава загинула, насамперед через денационалізацію провідної суспільної верстви, яка власні інтереси поставила вище національних. Загинув «суспільний каталізатор», носій духу, без якого всі «суспільно-державні установи, парламенти, партії, трибуни, армії, фабрики, верстати, хутори й церковні амвони, культурні установи – все це бездушне тіло нації» [13, с. 137].

Українське майбутнє було погублене слабкою національно-державницькою свідомістю та схильністю до анархії, що закладена в українській ментальності. Із боєм і гіркотою напише в середині XIX ст. П. Куліш: «Народу ніхто не служив у XVII столітті – ні навіть наші гетьмани...» [14, с. 80].

Остаточна втрата державної автономії не могла не позначитися на ментальності нації. Цю епоху дослідники характеризують двома типами національного характеру – слабким типом хліборобів і сильним типом козаків. Для першого земля дорожча за волю, для другого воля дорожча за життя.

Незважаючи на зраду шляхти, яка посилено втрачала свою національну ідентичність, національну самосвідомість, історичну пам'ять, основна маса українців-рутенів зберегла національне обличчя, православну віру й у різних формах стала боротися за свої права.

Творчість таких мислителів, як Х. Філалет, С. Ориховський, С. Зизаній, К.-Т. Ставровецький, Л. Зизаній, Й. Борецький, М. Смотрицький, К. Сакович, Х. Євлевич та інших дає можливість простежити залежність розвитку правової культури від етнонаціонального чинника. Ці мислителі проводять ідею, що руйнація національної ідентичності через покатоличення, ополячення, потураччя є негативно-деструктивним процесом, що зумовлює моральну деградацію, духовно-матеріальний занепад народу загалом,

правового розвитку зокрема. Збереження етнонаціональної ідентичності, зміцнення національної самосвідомості, збереження православної віри, просто патріотичних почуттів неминуче сприяло зміцненню сили духу, пробуджувало волю до боротьби за свої права і свободи, за вольності, за свою людську, громадянську та національну гідність.

Порівняно високий рівень правової свідомості демонструють діячі братського руху, в основі філософсько-правових поглядів лежали філософські уявлення про людину (як творця власної долі).

Братства брали на себе першопочатково економічну функцію, але згодом у полі їх діяльності опинилися всі сфери життя українців: соціальна, культурно-освітня, політична, юридична тощо. Саме завдяки братствам Україна кінця XVI – XVII та XVIII ст. зробить потужний духовний поступ. Маємо підстави вважати, що братства були осередками громадянського суспільства, тобто суспільства приватних власників, поза державною сферою суспільного життя з розвиненими економічними, правовими, культурно-освітніми тощо відносинами, суспільства, що має на меті забезпечення прав та свобод громадян, їх усебічний розвиток.

Доволі помітний внесок у розвиток як державно-правової ідеології, так і національно-правової свідомості українців зробили професори Києво-Могилянської академії. Це були такі мислителі: Ф. Прокопович, М. Козачинський, Г. Кониський, Д. Туптало та інші. Продовжуючи розвивати ідеї своїх попередників (П. Могили, Л. Баранович, І. Гізеля), вони в демократичній інтерпретації трактували теорію природного права та суспільного договору, вчення про освічений абсолютизм [15, с. 117]. Особливо багато зроблено ними в плані розвитку теорії індивідуальної свободи та аналізу проблеми природно-правових регуляторів суспільного життя. Ці мислителі стояли на гуманістичних позиціях, мали ренесансне уявлення про людину, мислили її як істоту, що має свободу волі, є моральною, може вибирати між добром і злом, будучи розумною, творчою і т.д. Ці людинознавчі знання руйнували середньовічні погляди на людину, змінювали суспільну свідомість у напрямі відчуження значущості і неповторності людської особистості, ствердження ідеї самодостатності людини як такої, сприяли формуванню тогочасних людей як самодостатніх особистостей, здатних до самовизначення, вільного вибору, як повноцінних суб'єктів права.

Варто нагадати, що XVIII ст. – епоха Просвітництва, яке постало як ідейний рух, що охопив передові країни Західної Європи – Францію, Англію, Німеччину і поширився на інші європейські країни, зокрема Україну. Основу Просвітництва становила віра в розум як джерело знання і як засада побудови щасливого життя, віра в науку, в соціальний прогрес, віротерпимість, визнання природних прав людини.

Гуманістична спрямованість української правової культури цієї епохи яскраво проявилася у філософії права того періоду, яка базувалась на ідеї природного права.

Однією з найважливіших характеристик громадянського суспільства є розвинена правосвідомість громадян, готовність шанувати права одне одного, боронити їх від руйнацій, порушень, реалізовувати свої невідчужувані природні права.

Епоха ренесансної України – це епоха зародження громадянського суспільства, формування його первинних структур, проте це був крок уперед на шляху зміцнення і розвитку засад національної культури загалом та правової зокрема. Гуманізм Ренесансу і гуманізм сучасний перетинаються, збігаються у низці моментів. Кожна з цих епох формувала власний культурний простір, але незаперечним набутком

обох є визнання цінності окремої особистості, її тривалого життя, права на приватизм у сучасній термінології.

Висновки. Отже, правова культура українців формувалася на основі національної ментальності українців, у якій домінує емоційно-почуттєвий компонент, сформована на її основі міфічна свідомість, християнський гуманізм, потужна гуманістична світоглядно-філософська традиція. Тому під час вироблення стратегії побудови правового суспільства має бути врахований етнонаціональний чинник, на основі якого формувалася правова культура українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сальников В. Правовая культура. Общая теория права /Под. ред. В. Бабаева. Нижний Новгород, 1993. С. 495–512.
2. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Орій, 1992. 230 с.
3. Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / Бичко І., Табачковський В., Горак Г. та ін. Київ: Либідь, 1994. 576 с.
4. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Київ: Обереги. 1992. 81 с.
5. Падох Я. Ідеї гуманності і демократизму в карному праві княжої України. Мюнхен. 1949. 126 с.
6. Лихачёв Д. Поэтика древнерусской литературы. Москва: Наука, 1979. 352 с.
7. Філософія. Курс лекцій /За ред. І. Бичка та В. Табачковського. Київ: Генеза, 1996. 368 с.
8. Нерсесянц В. Философия права. Учебник для вузов. Издательская группа Норма – Инфра-М, 1998. 652 с.
9. Локк Дж. Два трактати про самоврядування. Київ: Основи, 2001. 265 с.
10. Дашкевич Я. Перегук віків: Три погляди на минуле і сучасне України. Україна. Вип.. 26–27. Київ, 1993. С. 45–46.
11. Неврлий М. Орест Зілінський як літературознавець. Сучасність. 1994. № 11. С. 156–164.
12. Бубер М. Народ и его земля. Избранные произведения. Б-ка Алия, 1979. С. 257–345.
13. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич: Відродження, 1991. 341 с.
14. Куліш П. Полякам об украинцах. Основа. 17 января 1862 г. Санкт-Петербург. 80 с.
15. Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII веков. Москва: Академия, 1962. 255 с.